

Nâbî'nin Hayriyye adlı eserinin ilk iki sayfası (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Manzum, nr. 415)

Attâr'ın eseri dinî-tasavvufî bir karakter taşıdığı halde Hayriyye'de sosyal eleştiriyi vardır. Osmanlı Devleti kurumlarıyla bu sosyal eleştirinin süzgecinden geçirilmiştir. Müellif, kendi tecrübelerine de yer vererek eserine bir orijinallik kazandırma-ya çalışmıştır.

Yazıldığı dönemden itibaren dikkatleri üzerine çeken Hayriyye, gerek içinde yaşadığı toplumu ve yöneticileri tenkit etmesi, gerekse İslâm ve gelenek açısından ideal insan tipinin vasıflarını belirtmesi bakımından her zaman ilgiyle okunmuştur. Ziyâ Paşa Harâbât'ta, "San'at ile eylemiştir ol pîr / Asrındaki hâl-i mülk-ü tasvîr / Zulm-i vüzerâyî söylemiştir / Hâl-i fukarâyî söylemiştir" diyerek eserin yazıldığı devri yansıtmış olduğunu belirtir. Cumhuriyet'ten sonra da Hayriyye'nin içtimaî ve ahlâkî tezi üzerinde durulmuş, eser için olumlu ve olumsuz yorumlar yapılmıştır. Mehmet Kaplan mesnevinin nazik, efendi, ilim sahibi, muhafazakâr, fakat buna karşılık "pasif ve konformist" bir insan tipini idealize ettiğini söylerken Aydın Sayılı, Nâbî'nin oğluna ilim tavsiye etmekle beraber bunun naklî ilimler mânâsına geldiğini, aslında felsefî düşüncüyü kabul etmediğini ileri sürmüştür. Ali Canip ise Hayriyye'de telkin edilen ahlâkın müstebit bir muhitin gerektirdiği nemelâzımcı bir ahlâk olduğunu iddia etmiştir. Sabri Ülgener de Hayriyye'nin, Ortaçağ Osmanlı dünyasında çalışıp daha çok kazanmak yerine kaderine rızâ gösteren insanların mütevekkil hayat anlayışını yansıttığını, rahat yaşamayı ve bu-

nun gereklerini zahmetsizce elde etmeyi tavsiye ettiğini belirtir (bu tenkitlere itirazlar için bk. Dirîöz, *Eserlerine Göre Nâbî*, s. 417-419; Diclehan, sy. 43-44 [1989]; Bilkan, sy. 71 [1990], s. 52; *Hayriyye-i Nâbî* [haz. Mahmut Kaplan], s. 160).

Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan Hayriyye (meselâ bk. Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Manzum, nr. 418; Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 359; Hüsrev Paşa, nr. 512, Ayasofya, nr. 3851/1; İÜ Ktp., TY, nr. 752/2; Ankara Millî Ktp., İbn Sînâ, A 5157/2, A 5192/3, A 5287) Bulak'ta (1257, 1276) ve İstanbul'da (*Divan*'ının sonunda 1292, müstakil olarak 1307) basılmıştır. Eserin, Paris'te 1857 yılında Pavet de Courteille tarafından *Conseils de Nabi Efendi* adıyla yapılan ve Türkçe metni de ihtiva eden tercümesi ilk Fransızca tercüme olarak bilinmekle beraber mesneviyi bu tarihten çok önce Denis Dominique Cardonne adlı bir şarkiyatçı özet halinde Fransızca'ya çevirmiştir. Bu çeviri, *Mélanges de littérature orientale, traduits de différents manuscrits turcs, arabes et persanes de la bibliothèque du roi* (Paris 1770, 1772) adlı eserin II. cildinin 162-235. sayfaları arasında yer almaktadır. Bu kitap İngilizce'ye de tercüme edilmiştir (*A Miscellany of Eastern Learning*, I-II, London 1772; bk. Erdem, *Müteferrika*, sy. 2, s. 165-171). İskender Pala tarafından Latin harflerine aktarılan Hayriyye'nin ilmî neşirini Mahmut Kaplan gerçekleştirmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

- Nâbî, *Hayriyye-i Nâbî: İnceleme, Metin* (haz. Mahmut Kaplan), Ankara 1995; D. D. Cardonne, *Mélanges de littérature orientale, traduits de différents manuscrits turcs, arabes et persanes de la bibliothèque du roi*, Paris 1770, II, 162-235; Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 460-462; Banarlı, *RTET*, II, 676; Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, İstanbul 1976, s. 214-234; Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1981, s. 70, 78, 104, 161, 164, 189; Abdülkadir Karahan, *Nâbî*, Ankara 1987, s. 33-42; a.mlf., "Nâbî", *İA*, IX, 5; Mine Mengi, *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*, Ankara 1987, tür.yer.; a.mlf., "Gerileme Devrinin Belgeyen Bir Edebî Eser: Nâbî'nin Hayriyye'si", *TTK Bildiriler* (1994), s. 1967-1975; İskender Pala, *Şair Nâbî, Hayriyye*, İstanbul 1989, s. 13; F. Tulga Ocak, "Hayriyye'de Bir Türk Gençinin Eğitimi ve Seçilecek Meslekler", *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, İstanbul 1988, s. 189; Tunca Kortantamer, *Eski Türk Edebiyatı: Makaleler*, Ankara 1993, s. 151-192; Ali Canip Yöntem, "Tarihi Aydınlatacak Edebî Eserlerden Hayriyye ve Lütfiyye", *İstanbul Kültür Dergisi* (1945), Meserret Dirîöz, *Eserlerine Göre Nâbî*, İstanbul 1994, s. 133-137, 417-419; a.mlf., "Hayrî-Nâme (Hayriyye) Şâirine Göre İlim ve Ahlâka Verilen Değer", *MK*, sy. 12 (1979), s. 46-48; Hüseyin Yorulmaz, *Divan Edebiyatında Nâbî Ekolü -Eski Şiirde Hikemiyat-*, İstanbul 1996, tür.yer.; Aydın Sayılı, "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", *Erdem*, sy. 2, Ankara 1985, s. 361-362; Şakir Diclehan, "Şair Nâbî ve Hayriyye'si", *Diriliş*, sy. 41-47, İstanbul 1989; Günay Kut, "Nâbî'nin Hayri-Nâme'si", *Türk Edebiyatı*, sy. 162, İstanbul 1987, s. 47-50; M. Atilla Maraş, "Hayriyye-i Nâbî'nin Tanımı", *İlim ve Sanat*, sy. 20, İstanbul 1988, s. 47-49; Ali Fuat Bilkan, "Nâbî'nin Hayrî-nâme Adlı Eseri", *MK*, sy. 71 (1990), s. 52; Yahya Erdem, "Hayriyye-i Nâbî'nin Fransızca'ya İlk Çevirisi", *Müteferrika*, sy. 2, İstanbul 1994, s. 165-171; "Hayriyye", *TDEA*, VI, 184.

ALİ FUAT BİLKAN

HAYRİYYE

(XİBRİYER)

Pakistan'da bir şehir ve 1783-1956 yılları arasında bu çevrede hâkim olan küçük bir emirlik.

Hayriyye, halen Pakistan'ın güneydoğusundaki Sind eyaletinde Sukkur iline bağlı önemli bir ilçe merkezidir. İndus nehrinin sol kıyısında kurulmuş olup doğusunda Büyük Hint çölü (Thar), kuzeydoğusunda Çölistan bulunmaktadır. Bölgede göze çarpan küçük tepelerin çoğu kumullardan ve kireç taşlarından oluşmuştur. Düzlukler genelde çalılıklarla kaplıdır ve bütün Sind'de görüldüğü gibi

Mîr Vâh Kanalı'na rağmen İndus'un taşkınları ile sular altında kalıp ardından bataklığa dönüşmektedir. Ovanın yüzölçümü 15.587 km²'dir.

Hayrûr, Sind ile Pencap'a giden önemli kara ve demiryolları üzerinde bulunduğundan hareketli bir yerleşim merkezidir ve nüfusu gün geçtikçe artmaktadır; 1891'de 7225 olan nüfus son sayımda (1981) 62.000 kişiyi aşmıştır. Ahalisinin çoğunluğu Belûç asıllıdır. Pakistan Devleti'nin kurulmasından sonra Hindistan'dan göçeden müslümanların bir kısmı da buraya yerleşmiştir. Başlıca geçim kaynağı tarım ve sanayidir. İndus sistemine bağlı kanallar vasıtasıyla sulanan topraklarında buğday, darı, pirinç, pamuk, yağlı tohum bitkileri, hardal, nohut ve tütün ziraatı yapılır. El sanatları da gelişmiş durumdadır; dokumacılık, dericilik ve halıcılık başlıca iş kollarındandır. Thar ve Çölistan bölgelerinde ise sodyum karbonat (soda) yatakları bulunmaktadır. Hayrûr'daki emîr sarayları hâlâ eski ihtişamını korumaktadır. Bahçe mimarisinin en güzel örneklerinden sayılan parkları halkın gezinti yeridir. Yazma eserlerin muhafaza edildiği önemli bir kütüphanesi vardır. Haydarâbâd Sind Üniversitesi'ne bağlı fakültelerde çeşitli dallarda öğretim yapılmaktadır.

Pakistan'da Hayrûr adını taşıyan başka yerleşim merkezleri de vardır. Yöredeki ilk iskân izlerine, milâttan önce III. binyıldan itibaren Hayrûr'un güneybatısında yer alan Mohenjo-Daro ve güneyinde yer alan Kot-Dici arkeolojik kazı alanlarında rastlanmıştır. Bölgeye Müslümanlık ilk fetihler sırasında Muhammed b. Kâsım es-Sekâfi kumandasındaki ordu vasıtasıyla girmiştir (712).

Hayrûr Emirliği. Belûç asıllı Talpûr kabilesinin lideri Mîr Fetih Ali Han, 1783'te Bâbürlüler'e bağlı olarak Sind bölgesini yöneten Kelhõra hânedanını yıkarak başşehir Haydarâbâd'a yerleşti ve kendisini Sind reisi ilân etti (bk. HAYDARÂ-BÂD). Daha sonra ailenin diğer üyeleri Sind'deki hâkimiyetlerini üç kol halinde devam ettirdiler. Mîrân-ı Sind adıyla bilinen bu ailenin Haydarâbâd (Şahdâdpûr) kolu merkezî Sind'de, Mîrpûr (Menikânî) kolu Mîrpûr'da, Sührâbânî kolu ise Hayrûr'da varlıklarını sürdürdüler. Hayrûr kolunun kurucusu olan Mîr Sührâb Han, başlangıçta Hayrûr ile çevresinden ibaret olan emirliğin topraklarını istilâlar ve diplomasi oyunlarıyla genişletti. Sührâb

Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Mîr Rüstem geçti (1830-1843). Bu sırada, İngilizler kurdukları Doğu Hindistan Şirketi ile bölgede önemli ticarî faaliyetlerde bulunuyorlardı. 1832'de İndüs nehri boyunca ticaretlerini geliştirmek için Henry Pottinger başkanlığında bir heyet göndermişler ve ertesi yıl yapılan bir antlaşma ile tarafların birbirlerine karşı iyi niyetle hareket etmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak İngilizler I. Afgan Savaşı sırasında Sind üzerinden Afganistan'a asker sevk ettiler ve bazı şehirleri zorla ele geçirdiler. 1839'da da Sind emîrlerini antlaşmaya zorladılar. 1843'te Sind'de İngiliz yönetimine karşı bir ayaklanma başlatıldı. Fakat İngiliz kuvvetleri kumandanı Sir Charles Napier, Haydarâbâd yakınlarındaki Miyânî (Şubat 1843) ve Diyu'da (Mart 1843) yapılan savaşlarda Sind emîrlerini bozguna uğrattı. Sührâbânî kolunun lideri ve Hayrûr Emîri Mîr Ali Murad (1843-1894) İngilizler'e bağlı kaldığı için Hayrûr Emirliği'ni sürdürmesine ve Yukarı Sind reisi unvanını taşımasına izin verildi. Sind'in geri kalan toprakları Hindistan'daki İngiliz yönetimine bırakıldı.

Hayrûr emîrleri 1783-1843 yılları arasında bölgede güçlü bir idare kurdular. Ranjit Singh gibi ricaların ordularını birçok defa bozguna uğrattılar ve bunun için hiç kimseden yardım istemediler. Hayrûr emîrleri dürüst ve taahhütlerine bağlı insanlardı. 1947'de Pakistan Devleti kurulunca Sind Pakistan'ın bir eyaleti haline getirildi ve Talpûrlar mülkî teşkilâtta yer aldılar. Hayrûr yöneticileri de merkezî hükûmetin izniyle "mîr" unvanını kullanmaya devam ettiler. Son Hayrûr emîri II. Ali Murad'dır (1947-1956). Pakistan hükûmeti 1956'da yaptığı idarî değişikliklerle Hayrûr'un eski statüsüne son verdi.

BİBLİYOGRAFYA :

E. A. Langley, *Narrative of a Residence at the Court of Meer Ali Moorad*, London 1860; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 272-274; H. T. Lambrick, *Sir Charles Napier and the Conquest of Sind*, Oxford 1952; J. Allan v.dğr., *The Cambridge Shorter History of India*, New Delhi 1969, s. 667; Sahib Khan Channo, "Sind, Through the Ages a Brief Historical Survey from Pre-historic Times to 1936", *Sindh Quarterly*, XII/3, Karachi 1987, s. 39-45; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 2074-2075; T. W. Haig, "Hayrpur", *IA*, V/1, s. 393; a.m.f. – C. E. Bosworth, "Sind", *EP* (İng.), IX, 635; C. E. Bosworth, "KHayrûr", a.e., IV, 1159; Sarah Ansari, "Sind", a.e., IX, 636; "Hayrûr", *UDM*, IX, 27-28.

ENVER KONUKÇU

HAYRULLAH EFENDİ (1818-1866)

Reîsülettibbâ, devlet adamı,
eğitimci, edip ve tarihçi.

25 Zilhicce 1233'te (26 Ekim 1818) İstanbul'da doğdu. Babası hekimbaşı ve reîsülemâ Abdülhak Efendi'dir. "Hekimbaşılar" diye tanınan köklü bir ulemâ ailesinden gelir. Fatîn tezkiresindeki (s. 89) "sinni on bire resîde ve ismi cerîde-i tedrîse keşîde olduğu" ibaresinden, ilmiye sınıfına mensup hatırlı şahsiyetlerin çocuklarına tanınan bir imtiyaz gereği, beşik ulemâlığı usulünden "tafra" denilen yoldan verilmiş mücerret bir müderrislik pâyesini on bir yaşında iken aldığı anlaşılmaktadır. Mekteb-i Tıbbiyye'deki öğrencilik yıllarında fiilî müderrisliği olmadığı halde kendisine ilmiyeden yüksek pâyeler verilmesi de bunu gösterir mahiyettedir.

Hayrullah Efendi, büyük dedesi Hâfız Mehmed Hayrullah Efendi, amcası Behcet Mustafa Efendi ve babası gibi tıbbı yönelerek 1839'da babasının hekimbaşı ve nâzır sıfatı ile başında bulunduğu Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne'ye girdi. Kendisinin, daha buraya devam etmeden önce tıp kitapları okuyarak tıp kültürü ile temasa geçmiş olduğunu gösteren bir ifadesi de bulunmaktadır (*Makâlât-ı Tıbbiyye*, s. 1). Gençlik yıllarına ait *Nakş-ı Hayâl* adlı yarı otobiyografik eserinden anlaşıldığına göre 1838 yılında tıp tahsili için, dayısı Mehmed Rûhuddin Efendi'nin Osmanlı elçiliği maslahatgûzar ve tercümanı olarak bulunduğu Paris'e gitmek istemiş, fakat babasını buna razı edememiştir. Hayrullah Efendi yine bizzat belirttiği gibi (a.y.), tıp tahsilini daha talebeliğinin ilk senesinde kendisine verilmiş olan ders nâzırlığı memuriyetiyle birlikte yürütmekteydi. Ders nâzırı sıfatı ile 1841-1842 ders yılı için Sultan Abdülmecid'e

Hayrullah
Efendi